15. **Труби́чев И.** Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции). Наше отечество. Страницы истории. Вип. 4. Москва, 2005. С. 81–89.
16. Утро (Харьков). 1908. 19 марта.
17. Центральный государственный архив Российской Федерации.
18. Центральный державний історичний архів України (Київ).
19. **Шляхов О. Б.** Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913). Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. Д., 2018. Вип. 13. С. 46–60.

Надійшла до редкол.: 24. 01. 2019

Прорецензовано: 10. 02. 2019

УДК 329: 343.163:321.1 (477.4) “19”

DOI: 10.33287/11910

Ставлення прокуратури та суду самодержавства до діяльності членів українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

Висвітлено ставлення судової гілки влади самодержавства до діяльності представників тих політичних сил, які очолювали український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

Ключові слова: центральна влада; прокуратура; суд; циркуляри; накази; представники українських політичних партій; репресії.

Освещены отношение и действия судебной ветви власти самодержавия касательно деятельности тех политических сил, которые возглавляли украинское национально-освободительное движение в Приднепровье в начале ХХ в.

Ключевые слова: центральная власть; прокуратура; суд; циркуляры; указы; представители украинских политических партий; репрессии.

The actions of the juridical branch of power of the autocracy in relation to the activity of oppositional political parties founded at the end of the 19-th – beginning of the 20-th centuries in Russian Empire and headed liberator and national-liberator movement in the country, which were aimed at cease of their political activity and occurred simultaneously with administrative repressions over political opponents of the existing system. After all, the law in force in the empire until October 1905 did not allow the existence and activity of any political parties in the country. In the conditions of the lawfulness proclaimed by tsarist (even with all its limitations), the authorities were forced

to resort to court assistance. The accusatory verdict was the most severe punishment.

According to the law of the country, the most important matters are cases of corruption (and the case of state-owned crime was political, against officials, for example, were the most serious crimes) were subject in essence only in district courts and chambers of court. Similar order was launched in 1864, during the course of the reformation, which entered three-stage court system. The courts of the first instance were district courts. There were twenty-eight district courts in Ukraine. The courts of the second instance were judicial chambers. In Ukraine, there were three of them – in Kyiv, Odessa and Kharkov.

Here are just some examples. In 1901 the prosecutor of the Kyiv court chamber considered the case concerning the members of the secret organization «Kiev an revolutionaries independent» the carpenter E. Shcherbak and locksmith P. Petrov who were accused of distributing in Kyiv a brochure «How to keep yourself on interrogation», the magazine «Svoboda» and another illegal literature, noted in their working papers, and the court punished them for it. During the peasant riots in the Poltava and Kharkov regions in the spring of 1902, the Kharkov Chamber of Justice acted expeditiously, punishing the peasants for their participation in them. In July 1904, in Lipovets, in the Kyiv region, a peasant Dmitry Perebyinos found brochures «Uncle Dmitry», which he distributed among his fellow villagers. The Kiev an court chamber condemned D. Perebynos according to art. 130 of criminal code for two weeks imprisonment.

During the First Russian Revolution, which began at this time, the judiciary in every way promoted the local administrative authorities in defining its properties of the committed «criminal acts» and punishing the perpetrators.

Keywords: central authority; prosecutor's office; court; circulars; orders; representatives of Ukrainian political parties; repressions.

Дослідження проблем, пов'язаних з суспільно-політичним життям та національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Вивчення їх набуло нового імпульсу після набуття Україною незалежності. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [31], І. Курас, [16; 17], В. Сарбей [24], Ю. Лавров [18], В. Солдатенко [26], В. Борисенко [2], М. Козицький, О. Поліщук [14], О. Голобуцький, В. Кулик [6], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [15], В. Головченко [7], Ф. Турченко [28], І. Калмакан, О. Бриндак [13], С. Наумов [20; 21], Т. Бевз [1], А. Павко [22], В. Стрілець [27], А. Голуб [8], Р. Ветров, С. Донченко [3], С. Світленко [25], О. Ви-соцький [4], С. Донченко [10], І. Михальський [19], а також сучасні колективні праці з історії України [11; 12; 24], в яких висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини,

108

що на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Практично всі сучасні дослідження, які висвітлюють появу і функціонування вищеназваних партій на початку XX ст. на Наддніпрянщині, обов'язково, хоча й різною мірою, торкаються утисків їх з боку поліції та жандармерії, оскільки документальна база цих органів самодержавства містить в собі значний фактичний матеріал стосовно діяльності українських політичних партій серед різних верств населення на той час. Але діяльність поліції і жандармів проти цих партій є лише часткою більш вагомої проблеми, а саме – ставлення самодержавної влади до діяльності останніх. Разом з тим, однією зі складових цієї цікавої і, на жаль, маловивченої проблеми є ставлення судової гілки влади самодержавства до названих партій. В дослідженнях вищеназваних авторів вона не знайшла майже ніякого висвітлення.

Певне уявлення про ставлення цієї гілки влади самодержавства до зазначених партій та їх представників в окреслений період можна скласти розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Разом із тим такі вітчизняні автори, як О. Гермайзе [5], Ю. Лавров [18], А. Чайковський і М. Щербак [29], О. Ярмиш [31], в наукових розробках яких показані дії протилежного табору (тобто самодержавства) проти українського національно-визвольного руху і тих, хто його очолював, діяльність судової влади і прокуратури розглядають переважно в загальнометодологічному та методичному плані, і лише епізодично саме в площині протидії діяльності вищезазначених партій. В той же час архівні джерела надають нам можливість більш детально показати дії прокуратури та судової влади самодержавства саме в цьому напрямку. Тому в статті, що пропонується, автор поставив собі за мету за допомогою їх висвітлити лише декілька з епізодів ставлення влади до діяльності членів українських політичних партій у Наддніпрянщині на початку XX ст.

Дії судової гілки влади самодержавства стосовно діяльності опозиційних до влади політичних партій, що виникли наприкінці XIX – початку XX ст. в Російській імперії і очолили визвольний та національно-визвольний рухи в країні, були спрямовані на припи-

нення їх діяльності і відбувалися одночасно з адміністративними репресіями над політичними супротивниками існуючого ладу. Адже чинне в імперії законодавство до жовтня 1905 р. не допускало існування і діяльності в країні будь-яких політичних партій.

Звісно, адміністративні репресії, що здійснювались адміністрацією «без зайвих формальностей», були найбільш зручним і звичайним для уряду методом розправи з політичними опонентами. Однак в умовах проголошеної царизмом законності (навіть при всій її обмеженості) влада вимушена була вдаватися до допомоги суду. Саме обвинувальний судовий вирок був найбільш суворим засобом покарання [31, с. 197]. Разом з тим уряд мав можливість маніпулювати засобами покарання своїх політичних супротивників, використовуючи, залежно від конкретних обставин, той чи інший засіб, а при необхідності й кілька одночасно.

За чинним у країні законодавством, найбільш важливі судові справи (а до них відносились справи про державні злочини – політичні, проти посадових осіб, найтяжчі посадові злочини) належали до розгляду, по суті, тільки окружних судів та судових палат [32, с. 911]. Подібний порядок був започаткований у 1864 р., в ході судової реформи, якою встановлювалася триступенева судова система. Для розгляду дрібних цивільних та кримінальних справ (сума позову не повинна була перевищувати 500 крб.) було створено мирові суди. Суди першої інстанції стали окружні суди. Вони виконували не тільки судові, а й прокурорсько-наглядові та нотаріальні функції і мали у своєму складі суддів, прокурорів, слідчих і нотаріусів. Усього в Україні було 25 окружних судів. Суди другої інстанції визначалися судові палати. В Україні їх було три – Київська, Одеська та Харківська. Крім того, існувала система військових судів, які розглядали справи не лише військовослужбовців, а й цивільних осіб (за поданням генерал-губернаторів) [29, с. 82-83]. Але оскільки майже повністю представники та прихильники українських політичних партій були цивільними особами (рідко траплялися й військові, але в основному нижчих чинів), то головна увага при розгляді цього питання приділена висвітленню дій судових органів саме так званого «цивільного відомства» (так іменувалися загальноцивільні суди на відміну від військових або судів «військового відомства»). Це, звісно, не означає, що військові суди не засуджували членів українських політичних партій під час оголошення в тих чи інших місцевостях України різних категорій виняткового стану, коли вступало в силу відоме сумнозвісне «Положення про охорону» 1881 р.

Вищий суд з усіх справ було утворено у формі двох касаційних департаментів Сенату. Такий, як планувався спочатку, незалежний від адміністрації суд на практиці не задовольняв самодержавство, і перші вилучення з компетенції суду присяжних були зроблені в 1879 та 1881 рр., але вони, вважалося, мали тимчасовий характер, стосувались порівняно невеликої групи державних злочинів і пояснювались надзвичайними обставинами того часу. Надалі закон 1887 р. надав суду право слухати справи за зачиненими дверима на випадок небезпечності процесу стосовно суспільної моралі, релігії, держави та порядку. Таке ж право було надано міністрові юстиції, а в місцевостях, де діяв стан про посилену охорону, – генерал-губернаторам та міністрові внутрішніх справ [32, с. 911-912]. У такому вигляді на початку XX ст. судова влада в цілому виконувала покладені на неї царизмом функції [33, спр. 348, арк. 6 зв.].

Так, прокурор Київської судової палати на підставі жандармського дізнання відносно членів таємної організації «Київські революціонери незалежні» тесляра Є. Щербака та слюсаря П. Петрова, яких звинувачували в поширенні у м. Києві брошури «Как держать себя на допросе», журналу «Свобода» та ін., зазначив у своїх робочих паперах, що 2 серпня 1901 р. при обшуку в Києві на квартирі у Є. Щербака було знайдено значну кількість нелегальної літератури, якою користувалися члени цієї організації, в основному соціал-демократичного та народницького змісту [34, спр. 1899, арк. 50]. Була серед них і гектографована брошура: «В. Старосольский. Кирило-Мефодиевское братство (Молода Україна, 1900 р., ч. 5)». «Мета цієї брошури, написаної малоросійською мовою, з'ясувати значення «відродження малоросійського народу». Зміст брошури проникнутий сепаратистським напрямом та українофільством, внаслідок чого брошура ця, на думку Київського Окремого цензора, підлягає забороні» [34, спр. 1899, арк. 52 зв.]. В підсумку їх було покарано судом.

Під час селянських заворушень в Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р. Харківська судова палата діяла досить оперативно, караючи селян за участь в цих виступах. Згодом, вказуючи на особливості цих виступів селян, що були «досі небувалим явищем», від якого власті панічно «втратили голову», директор Департаменту поліції А. Лопухін, який на той час був прокурором Харківської судової палати і наглядав за слідством, у спеціальній записці зазначав стосовно агітаційної діяльності членів РУПу серед селян: «Одним з найхарактерніших явищ цих розрухів була револю-

ційна пропаганда. З вісімдесятих років минулого століття вона ще не була відома нашому селу. З кінця листопада чи початку грудня 1901 року вона, відчувши сприятливий ґрунт, з'явилася в Костянтиноградському й Полтавському повітах і з вражаючою швидкістю виявила свою дію. Швидкість ця пояснюється, крім сприятливих місцевих умов, винятково вдалим добром книжок, які розповсюджувалися серед селян. Їм роздавалися друковані в Галичині малоросійською мовою оповідання з народного побуту, які малювали і економічну нерівність, і нерівність станів перед законом, байдужість до селян і сваволлю властей, тягар податків, причини зубожіння селянства; в приступній їх малограмотності формі їм подавалися пояснення всього того, тягар чого вони відчували, але не розуміли і вказувався вихід – йти проти багатих, які живуть за їх рахунок і йти проти властей, що існують лише для багатих. Злочинні книжки розповсюджувалися серед народу у великій кількості й читалися з величезним зацікавленням» [18, с. 281-282].

Законом 4 червня 1904 р. усувалась можливість розв'язання справ про державні злочини в адміністративному порядку. У судових палатах було встановлено спрощений порядок розгляду цих справ. Він міг відбуватися без проведення попереднього слідства. Було достатньо самого лише обвинувачення прокурора, що базувалося на жандармському чи поліцейському дізнанні. Право припинення дізнання чи направлення його для подальшого провадження було надано губернській нараді. Інакше кажучи, вирішення питання про те, чи достатніми були докази для віддання до суду особи, підозрюваної в державному злочині, залежало, практично, від осіб, які перебували на адміністративно-поліцейських посадах, окрім прокурора, який був єдиним представником судового відомства в губернській нараді. Жандармське дізнання, замінюючи собою попереднє слідство, тим самим у більшості випадків звільняло все розслідування у справах про державні злочини від судового контролю. Це означало ще один серйозний крок на шляху перетворення суду в придаток жандармсько-поліцейського апарату [31, с. 199].

Закон від 7 червня 1904 р., яким надавалася чинність деяким главам нового Кримінального укладення, відніс до категорії державних злочинів справи про «бунт проти верховної влади», про «державну зраду» і про «смуту». Цілком очевидно, що, крім названих, ще багато інших кримінальних правопорушень могли набути в реальному житті політичного забарвлення. Це були злочини проти порядку управління та зазіхання на права власності (експропріації за політичними мотивами, псування обладнання робітниками під

час страйків на різних підприємствах, знищення поміщицького майна в ході так званих «аграрних заворушень») тощо [31, с. 198].

У липні 1904 р. в м. Липовці на Київщині у селянина Дмитра Перебийноса знайшли брошури «Дядько Дмитро», які він давав читати односельчанам. Київська судова палата засудила Д. Перебийноса за ст. 130 Кримін. уклад. на два тижні ув'язнення [5, с. 195]. У вересні 1904 р. прокурор Ніжинського окружного суду доносив прокуророві Київської судової палати, що в нього знаходиться справа селян Варфоломієва, Немировця та Маслакова за звинуваченням їх у поширенні протиурядової газети «Селянин». Але довести можна було лише поодинокі факти передання обвинуваченими цієї газети іншим селянам. Для доказів, що звинувачені мали намір взагалі поширювати літературу, достатніх даних не було, тому Чернігівська губернська нарада прийняла рішення цю справу припинити [5, с. 196]. Прокурор Житомирського окружного суду 9 жовтня 1904 р. також доносив у Київську судову палату, що серед селян Заславського та Острозького повітів на Волині розповсюджуються рупівські прокламації «Селянам війни не треба» [5, с. 196].

30 жовтня 1904 р. прокурор Київської судової палати направив до неї своє подання, в якому просив прийняти на розгляд справу про сина священика Миколу Ковальського та міщанина м. Острога Павла Піотровського, звинувачених за п. 2 ст. 128 та статтями 129 та 130 Кримін. уклад. В одному пакеті з поданням було направлено і обвинувальний акт, складений прокуратурою 29 жовтня 1904 р. на підставі жандармського дізнання, та речові докази [35, спр. 260, арк. 1, 3 зв.].

У обвинувальному акті вказувалося, що зазначені особи поширювали в м. Острозі Волинської губернії брошуру Української соціалістичної партії (УСП) «Робітницька справа», гектографоване звернення від ЦК УСП «До всіх київських робітників», датоване «8 февраля (лютого) 1904 р.», у якому містився заклик до боротьби із самодержавством. Під час дізнання М. Ковальський заявив, що з П. Піотровським познайомився випадково восени 1903 р., коли той висловлювався з приводу тяжкого становища робітників [35, спр. 260, арк. 2 зв.]. Стосовно нелегальної літератури ним було заявлено, що він її нібито отримав у Острозі від невідомого студента з Варшави. Це були журнал «Селянин», брошура «Німецька революція» та «Добра новина». Прочитавши їх, він разом з П. Піотровським запросив для ознайомлення з ними селян С. Зозулю та І. Костюка. С. Зозулі він дав «Робітницьку справу» і прокламацію «До всіх робітників», а І. Костюку – «Добру новину» [35, спр. 260, арк. 3]. Сам же П. Піотровський під час дізнання

заперечував свою участь у поширенні М. Ковальським означених злочинних видань.

Обвинувальний акт прокуратури закінчувався тим, що син священика М. Ковальський, 18 років, та міщанин м. Острога П. Піотровський, 37 років, звинувачувалися в тому, що, діючи завідомо спільно в пропагуванні революційних ідей в м. Острозі Волинської губернії, в лютому 1904 р. поширювали серед місцевих селян вчення та судження, які збуджували до повалення існуючого ладу. «За ці тяжкі злочини вони підлягають суду Київської Судової Палати в посиленому складі за участю станових представників» [35, спр. 260, арк. 3 зв.].

14 січня 1905 р. Київська судова палата у своєму розпорядчому засіданні визначила надати справі хід та слухати її за участю станових представників згідно з п. 2 ст. 1032 Устан. кримін. судочин. та слухати її в Житомирському окружному суді у зв'язку з проживанням там свідків та підсудних [35, спр. 260, арк. 5 зв.]. Слухання справи було передбачено за зачиненими дверима на весь час засідання – від читання обвинувального акта і до оголошення резолюції суду, з допущенням до зали засідання лише посадових осіб, службові обов'язки яких мали належні на те підстави, а також не більше однієї особи з боку кожного з підсудних [35, спр. 260, арк. 3 зв.].

9 березня 1905 р. рішенням Київської судової палати М. Ковальського було визнано винним у цьому злочині проти держави і засуджено до заслання на поселення у віддалені губернії імперії, але через неповноліття підсудного цей вирок було замінено на ув'язнення у фортеці на 2 місяці і 20 днів. Дії П. Піотровського були визнані судом як «несвідомі», «наслідком недоумства», а сам він – «сліпим знаряддям в руках М. Ковальського, який активності в агітації серед селян не проявив...» Суд виправдав П. Піотровського на підставі п. 1 ст. 771 Устан. кримін. судочин. [35, спр. 260, арк. 41]. Під час Першої російської революції, що розпочалась у цей час, судова влада усіляко сприяла адміністративній владі на місцях у визначенні нею властивостей здійснених «злочинних дій» та у покаранні винних.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що дії судової влади самодержавства в так званих «малоросійських губерніях» не були винятком із правил. Разом із тим проведене дослідження охоплює лише одну з найважливіших ділянок в діях уряду відносно діяльності членів українських політичних партій у Наддніпрянщині на початку ХХ ст., тому зазначена проблема потребує в наступному подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бевз Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). Київ: ІПіЕД НАН України, 1999. 271 с.
2. **Борисенко В. Й.** До питання про Революційну Українську Партію. Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. Київ : Вид-во Київ. ун-та. К., 1991. Вип. 169. С. 129–138.
3. **Ветров Р. І., Донченко С. П.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ: Видавництво «Поліграфіст», 2001. 245 с.
4. **Висоцький О. Ю.** Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні). Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. 160 с.
5. **Гермайзе О.** Нариси з історії революційного руху на Україні: Революційна Українська Партія (РУП). Харків : Книгоспілка, 1926. Т. 1. 389 с.
6. **Голобуцький О., Кулик В.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження. – Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
7. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.
8. **Голуб А. І.** Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. 156 с.
9. **Грицак В. С.** Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 1999. 21 с.
10. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
11. Історія Української РСР: у 8 т. / гол. редкол.: Кондуфор Ю. Ю. (гол. ред. [та ін.]). Київ: Наук. думка, 1976. Т. 4. 1978. 531 с.
12. Історія України: нове бачення: у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. Під ред. В. А. Смоля. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 1. 430 с.
13. **Калмакан І. К., Бридак О. Б.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Одеса: Астропринт, 1997. 192 с.
14. **Козицький М. Ю., Поліщук О. В.** Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ початок ХХ ст.). Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. Київ: Вид-во Київ. ун-та, 1992. Вип. 172. С. 3–14.
15. **Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. Київ : Стило, 1998. 226 с.
16. **Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський:** постань на тлі епохи. Укр. іст. журн. 1992. № 9. С. 76–91; № 10–11. С. 63–79.
17. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський). Історія України. 2000. № 6. С. 3–14.
18. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

- Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.
19. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. Луганськ : Альма-Матер, 2003. 343 с.
20. **Наумов С. О.** Братство тарасівців. Укр. іст. журн. 1999. № 5. С. 36–44.
21. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
22. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. Київ : Видавництво «Іван Федоров», 1999. 248 с.
23. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 1 / [Ю. А. Левенець (кер.) та ін.]. 2002. 424 с.
24. **Сарбей В. Г.** «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття. Укр. іст. журн. 1996. № 2. С. 35–46.
25. **Світленко С. І.** Національне питання в програмах українських політичних партій початку XX ст. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.) / за загал. ред. В. В. Іваненка. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. С. 66–73.
26. **Солдатенко В. Кривошея В.** Революційна Українська Партія. Віче. 1998. № 1. С. 128–140.
27. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 361 с.
28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. 320 с.
29. **Чайковський А. С., Щербак М. Г.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ: Україна, 1996. 269 с.
30. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1992. Вип. 173. С. 3–12.
31. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків: Консум, 2001. 284 с.
32. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1900. Т. XXXI. 954 с.
33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 849.
34. ЦДАУК. Ф. 317. Оп. 1. Ч. 2.
35. ЦДАУК. Ф. 318. Оп. 1. Т. 1.

Надійшла до редкол.: 23. 12. 2018

Прорецензовано: 05. 01. 2019